

EHL-İ HAKK'IN CEM VE MANEVİ MECLİSLERİ

THE CEM RITUALS AND SPIRITUAL CEREMONIES OF EHL-I HAQS

JEAN DURING

Sorumlu Yazar/Correspondence

Öz

Bu makale, uzun yıllardır Ehl-i Hakklar hakkında yapılan çalışmalara dayanmaktadır. Çalışmanın verileri Sahne, Kirmanşah ve Tahran'daki Ehl-i Hakk topluluklarından elde edilmiştir. Özellikle Şah Hayasi ve Ateş Beği hanedanı ve cemine bağlı topluluklardan veri elde edilmiştir. Farklı zamanlarda farklı bölgelerde Ehl-i Hakk'ın farklı hanedanlarına bağlı toplulukların cem ve manevi meclislerine katılarak gözlem ve görüşmeler yapılmıştır. Yanı sıra kelimelerin yer aldığı Serencam veya Daftarlardaki bilgilerden de istifade edilmiştir. Cemlerde icra edilen Tanbur ve makamlarına dair Ehl-i Hakk inançlarına yönelik geniş ve etraflıca izahlar hem alandan hem de metinlerden derlenmiştir. Ehl-i Hakklarda Tanbur ve kelimalar; cem ve manevi meclislerinin kuruluşunu sağlayan ilkeleri içlerinde barındırmaktadır. Her bir Tanbur makamı bir tecelli ile yine her bir düzen veya akort da hanedanların zuhuru ile bağlantılıdır. Bu aynı zamanda insanın yeryüzündeki hakikat mertebelerine erişindeki aşamaları anlatır, tanbur ve kelimalar bunun gerçekleşmesinde de yardımcı olduğu gibi, insanın geçtiği mertebeler için de kılavuzluk yapmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ehl-i Hakk, Yarasan, Tanbur, Kelam, Serencam, Cem, Manevi Meclis.

Abstract

This article is based on frequent attendance at Ehl-i Haq assemblies (cem) between the years 1972 and 1992, particularly among the communities of Sahne, Kermanshah and Tehran belonging to the Shah Hayasi and Ateş Beği families (*khandan*). The descriptions of how the rituals take place are informed by reference to the sacred texts Serencam or Daftar in order to bring out their deeper meanings. Overall, the cem is not only a devotional assembly which follows precise rules, but above all a way of attracting the presence of elevated souls, of essences (zat) which manifested themselves in a time that has become mythical: The Forty, the Seven, the theophanies (like Ali and Soltân). The cem are led by bards (kelamhan) who sing litanies (zikir, kelam) to the accompaniment of the tanbur lute which is highly respected. The repertoire includes makam which bear the name of the great saints Ehl-i Haq, and are rarely performed for a secular audience. In certain cems, music and songs induce ecstatic states and an atmosphere which gives full meaning to the notion of "sacred".

Keywords: Ehl-i Haq, Yarasan, Tanbur, Kelam, Serencam, Cem, Spiritual Ceromony.

Giriş

Ehl-i Hakk topluluklarının gelenekleri, öğretileri ve uygulamaları, bir gruptan diğerine, bir bölgeden veya bir kabileden (*khânedân*) diğerine az çok değişir. Ayrıca söz konusu grupların kültürlerinin veya doktrinlerinin herhangi bir yönüne yönelik bir nesnel yaklaşım, birkaç on yıl boyunca kendilerini genellikle Ehl-i Hakk'tan ziyade Yârsân olarak tanımlayanların tümü için geçerli olmayabilir. Bu makalede sunulan veriler Sahne, Kırmanşah ve Tahran vilayetlerinden olup, Şah Hayasi ve Ateş-Begi aşiretlerine mensup olan müritlere yapılan sık ziyaretlere dayanmaktadır.¹ Guran etnik grubunu da içeren diğer sosyal gruplara yönelik bir araştırmanın da genellikle bu araştırma ile benzer bir sonuca ulaşabileceği tahmin edilebilir, ancak kültürel ayrıntılarda, uygulamaya dair yorum ve analizlerde farklılıklar olması doğaldır. Kaldı ki diğer gruplarda kurban ritüeli (*nazr, niyaz, hizmet, kurbanı*), bu çalışmada temel alınan gruplarda eşit bir öneme sahip olmayabilir. Aynı şey, Sahne grubundan kısmen farklı olan Guran grubuna dair repertuar, buraya dair ilahilerin üslubu ve bu gruba özel ritüellerde yansıtılan tanbur tavrı için de geçerlidir. Son olarak, bu makalenin temelini oluşturan gözlemler otuz veya kırk yıl öncesine dayanmaktadır ve o zamandan beri bazı geleneklerin veya anlamların kaybolmuş olmasının da olası olduğunu hatırlatmak gerekecektir.

Medyanın gelişmesi ve bilginin yayılmasıyla sırların saklanması anlamını yitirmektedir, bu şekilde sır, kültürün diğer yönlerine taşınır. Son olarak, Ehl-i Hakk kutsal metinlerinin neredeyse tamamının, 1971 ile 1980 yılları arasında birkaç mürit tarafından yayınlandığını işaret etmek gerekir (During, 1998, 124).

1. Cemin Gidişatı

Ehl-i Hakkların dini ritüelleri birçok noktada İslam geleneklerine dair diğer uygulamalarla uyumludur ancak, Ehl-i Hakk geleneğinde özellikle “cem” ismi verilen dini toplantılar özel bir önem taşır. Ehl-i Hakk geleneğindeki cem toplantıları üç temel bölümden oluşur: tanbur² ve bazen başka sazlar eşliğinde icra edilen ilahiler (kelâm, zikir), seyid³ tarafından yapılan yemek kutsamaları ve manevî öğretiler veya talimatların aktarılması.

Çoğu Sufi tarikatında olduğu gibi, Ehl-i Hakk müritleri de yaz ayları dışında haftada bir, genellikle perşembe akşamları toplanır. Buluşma yeri, bu iş için özel tahsis edilmiş bir cemhane veya mahrem bir oda olabilir. Kadınlar erkeklerden ayrı veya bitişik bir odada yerleşirler ve kutsamaya katılmazlar. Yol talibi olmayı hedefleyen kişiler ceme dua ve ilahiler sırasında ayakta durmak şartıyla katılabilirler.

Ceme katılanların ilke olarak bazı ön koşulları yerine getirmesi gerekir (Elahi, 1354/1975, 12. Fasıl). Öncelikle bu kişiler, fiziksel temizlik ve manevî saflık halini, uygun abdest uygulamaları ile sağlamak durumundadırlar. Ceme katılanların giysileri de temiz ve düzenli olmalıdır. Bazıları bu törenlerde uzun beyaz bir tunik giyerken, Ateş-Begi müritleri ise ceme, keçe, şapka veya benzeri bir giyecek ile katılırlar.

1 Ehl-i Hakk üzerine yapılan araştırmaların çoğunun yalnızca -genellikle onların geleneklerinin en “otantik” olduğu önyargısıyla- Guran etnik grubuna ve takipçilerine odaklandığına dikkat çekilmelidir.

2 Kürt tanburu, dutar (iki telli) ailesinden uzun saplı bir lavtadır. Üstad Elahi (1895-1974) tiz tele bir tane daha eklemiştir ve 1970'lerden itibaren bu uygulama yaygınlık kazanmıştır.

3 Burada seyid, Ehl-i Hakk'ın on bir hanedanın kurucularının soyundan gelen veya bazı durumlarda bu soyun takipçilerinin yetki verdiği kişiyi tanımlamaktadır.

Bunlar dervişlerin âdetleridir, ritüele dair yükümlülükler değildir. Cemde zorunlu olan tek unsur ise, inançsal açıdan kararlılığı ya da yola bağlılığı temsil eden ve tüm katılımcıları birleştiren manevi bir işaret olan bir kemeri veya basit bir kordonu bele bağlamaktır. Hatta bir kişinin kemerinin çözüldüğü durumda kişi küçük bir para cezası ödemek zorunda kalır.

Şekil 1: Ehl-i Hakk Cem. (Vali Naqqaş'ın Bir Tablosu, c. 1980).

Ceme gösterişsiz ve sadece ibadet niyetiyle gidilmesi gerekmektedir. Girişte her katılımcı alnını cemhanenin zeminine değdirmelidir çünkü mekân orada yapılan toplantı nedeniyle kutsaldır. Müminler bir daire şeklinde otururlar ve her yeni gelen, sağ yönde hareket etmek suretiyle oturanların etrafından dolanarak tek tek selam verir. Bu esnada herkes “Ya Ali” veya “ya hak” diyerek birbirlerinin elini öperler. Cem töreni, herkes arasında bir eşitlik gözetir. Bir katılımcının sosyal statüsü ne olursa olsun, kimse ona özel bir nezaket göstermez ve ona ayrıcalıklı bir yer verilmez. Cemin olduğu çemberde tüm yerler eşittir.

Törenin açılışını beklerken dini konular dışında konuşmaya izin verilmez. Planlanan başlangıç zamanında, her katılımcı topuklarının üzerine oturmalı, bacaklarını altına almalıdır (*do zânu*). Daha sonra seyidin veya nümayendenin duasıyla zikredilen «*Hu avval o âkharam yâr*» (“Hu! İlkim ve sonum Yâr”) sözleri, tanbur çalan bir ozan (*kalâmkhân*) tarafından yönetilen bir zikir ve kelamların okunmasıyla başlayan seans aracılığıyla meydan açılır. Bu başlangıçtan sonra artık yerinden kalkmak ya da halkaya girip oturmak caiz değildir. Zira çember (*halqe-ye cem*) böylece kapanmıştır, yeni gelenler kenara çekilmelidir. Çember ancak seyid bitiş duasını (*do 'â-ye rokhsat*) okuduğu zaman tekrar açılabilir. Bu sistem içinde, kendilerine has açılış ve kapanış formülleriyle çerçevenilmiş birkaç değişik zikir tipini gerçekleştirmek mümkündür. Örneğin zikir bazen toplu bir yemeğin (*khedmat*) kutsanmasından önce veya sonra, bazen de yemeğin hazırlanması sırasında yapılabilir.

Yukarıdaki sıralamalar, yalnızca kutsama yapılan seanslarla ilgilidir; yoksa zikrin protokolsüz, seyidsiz, resmi olmayan toplantılarda da yapılabilmesi mümkündür. Prensip olarak, sayısı en az beşe (hatta üçe) ulaşan her mümin grubu, bir seyidin de

dahil olduğu grupta cem yapabilir ve yemek kutsayabilir. Tören sadece bir niyazı, yani yiyecek bir şeylerin (meyve, bisküvi, pişmiş yemek vb.) bir hizmetçi (*khâdem*) tarafından dağıtılmasını içeriyor ise, törenin akışı seyid veya yetkili kişilerden birisi tarafından okunan birkaç dua ile sınırlı da olabilir. Bazı gruplarda kadınların da bu ibadetleri yerine getirmelerine izin verilmektedir.

Ehl-i Hakk'ın dinî farzlarından biri de belirli tarihlerde,⁴ *hedmet* adlı mübarek bir yemeğin sunumunu da içeren büyük toplantılar tertip etmektir. Bu ritüel çok ciddi bir sıralamayı içerir. Yemeğin hazırlanması uzundur, bu nedenle çoğu zaman yemeğin bir kısmı önceden hazırlanır. Bazı durumlarda, çok uzun süre yerlerinde oturmak zorunda kalacak katılımcıları yormamak için, bireysel hisseleri (*qesmat*) kutsama ve paylaşma aşaması ayrı ayrı yapılır. Bekleme süresince ilahiler icra edilir veya dini içerikli konuşmalar yapılır. Yemek, ihsan ve konuşmalarla birlikte törenin tamamı yaklaşık iki saat sürmektedir. Tören esnasında pirinç ve etin her bir porsiyonu kısa bir kutsama duası ile kazandan alınarak bir tabağa konur. Yemekten arta kalan kısım varsa, ceme gelmesi mümkün olmamış kişilere, özellikle hastalara verilir. Çünkü bu mübarek yemeğin kutsallığına ve faydalı özelliklerle donatıldığına inanılır.

Olağan toplantılar fazlaca kısıtlama olmadan gerçekleşse de özellikle belirli bir işlev doğrultusunda gerçekleştirilen *hedmet* çok fazla farklı uygulama ve özel konsantrasyon gerektirir (During, 1997). Bu süreçte yiyecek alımını pilav tarifi, horoz seçimi veya diğer belirli uygulamalar takip eder. Tören esnasında bir nesne vakfedilmeye niyet edilir edilmez, o “tabu” haline gelir. Pirincin pişme suyunun tadına bile bakılmamalı, bir ekmeğin kırıntısı, bir tahıl veya üzüm tanesi bile tören öncesinde yenmemelidir.

2. Cemin Anlamı ve Mitler

Cem, sosyolojik ya da antropolojik açıdan bir paylaşım alanı, bir hayır işi (*kheyrie*) kaynağı hatta etnik ya da dini kimliğin bir belirteci olarak görülebilir. Ancak bu tören, insanlar arasındaki anlaşmazlıkları halletmek veya toplumu ilgilendiren kararlar almak gibi sıradan meseleleri tartışmak için bir fırsat değildir. Tasavvuf sema ilkelerine göre, iki kişi arasında bir sorun varsa, cemden önce sorunu çözmeleri veya cemden ayrılmaları gerekir. Kalplerin birlikteliği cem töreninin başlangıcı için olmazsa olmaz şarttır. Cem esnasında kimsenin dikkatini başka bir şeyin dağıtmaması için zikir yarı karanlıkta yapılır. Ancak tüm bu koşullar karşılandığında, ezgilerin ve ritimlerin desteğiyle cemin derin varoluş nedenine yani ilahi lütfu meclise çekmek amacına ulaşmak mümkün olabilir.

Cemin gücü, Sultan Sahak'ın iki müridi olan Mir ve Davud'un bir güreş müsabakasında anlatıldığı bir kıssada ortaya çıkmaktadır. Müsabakanın ortasında Mir enerji elde etmek için “Ey Babam” (yani Sultan) diye nida atar, ancak Davud başka bir ifadeyle seslenir: “Ya cem!” ve rakibini yere serer. Bu kıssada cemin gücünün, ilahi zatın bir aynası ve tecellisi olarak kabul edilen Sultan'dan üstün olduğuna ve ilahi lütfun bireyden ziyade grubu öne çıkardığına işaret edilmektedir. Cemin maksadı bu lütfu cezbetmektir. Özün, İmam Ali'nin de vekili olarak Sultan'ın özündeki veya zatındaki tecellisinin meclisteki “zuhuru”, “ilahi varlığın” huzurunda olmak ile

4 *Hedmet* tarihleri ve pilav ile horoza dayalı yemeğin tarifi hakkında, bkz. During'in 1997 tarihli ve daha ayrıntılı olarak Elahi 1975 tarihli yayımının 12. bölümü incelenebilir. Yemeğin hazırlanmasında önemli bir nokta, horozun etinin kemiklerinden ayrılması ve yoğrulmasıdır. Bu süreçle tüm parçalar tıpatıp aynı hale gelir böylece hiç kimse etin daha iyi bir kısmına sahip olma şansına sahip olmaz.

eşdeğerdir (Karaca, 2023, 233-243). Esasında, doğüstü bir enerjiyi ve “varlığı” çekme ilkesi, çoğu dini ayin ve ibadet meclisinin de temel varlık nedenidir. Bu açıdan Ehl-i Hakk cemi, Alevi-Bektaşî cem törenine veya semahına, ya da ve Mevlevî dervişlerinin zikirlerine veya *hadrasına* benzetilebilir. *Hadra*, “mevcut” ya da “varlık”, anlamına gelir ve bu kavram Ehl-i Hakk topluluklarının cemlerini “Tanrı’nın zatının tecelli yeri” (*mahalle-e zohur-e zât*) olarak simgeler. Kürt Kadiriler arasında cem töreni, kardeşliğin kurucusu Peygamber’i öven ilahiler ve Kadiri geleneğinin silsilesinden, bazı velilerinden ve hatta On iki İmam’dan bahsedilmesiyle başlar. Sema olarak değerlendirilebilecek bu safhayı, şan ve vurmali sazlar (def, tabl) ile desteklenen vird ve zikir takip eder. Ehl-i Hakk arasında bu esnada söylenen nefesler, ilahiler (*kalâm, sarband*) ve uygulanan zikirler de Sultan zamanında yaşamış olup, baş meleklerin tecellileri sayılan evliyaları zikreder. Kutsal tarih boyunca farklı kişiliklerde tecelli eden yedi baş melek (*haftan*) vardır. En çok hürmet edilenler Davud, Bünyamin, Yâdegâr ve Khâtun Razbâr’dır.⁵

Tanrı zatı ise İmam Ali’de, birkaç başka “teofanide” (*mazharollâh*) tecelli etmesinin ardından 15. yüzyılda Sultan Sahak’ta (veya Eshâk) yansıdı.⁶ Bu tecellilerden bir tanesi de Hacı Bektaş Veli’dir. Ehl-i Hakklar için Sultan Sahak, kaybolduktan sonra Hacı Bektaş donunda tecelli etmiştir (Khan, 2022, 96-97; Bruinessen, 1995, 117-138; Taşğın, 2022, 91-122). Mukaddes figürlerin ötesinde (ya da onlar aracılığıyla), ilahilerde ve şarkılarda tekrarlanıp “hak” ve “hu” kelimeleri tarafından çağrılan hakikat, ilahidir. Bu Zat’ın aynası (*mazharollâh*) olan bir evliyanın -beşerî bir ilahiyatının yokluğunda da- cem takipçileri tarafından fark edilmesini sağlar. Bu an geldiğinde, kelamları okuyan kişi (*kalâmkhwân*) ve meclis coşkuyla şu nakaratları tekrarlar:

“Sultan sar jam hu hu zat-aş wa jam hu hu
Sultan meclisin başındadır, onun zatı meclistedir.
Haqq din haqq din haqq dina / Sultan sar jam neşina
Hak dindir (bis) / Sultan meclisin başıdır”

3. Cem ve Tanburun Kutsiyeti ve Mitler

Özün tecelli ettiği cemin semavi ilk örneği, Kırklar Meclisi’dir (*çeltân*). Kırklar mitinin birkaç versiyonu vardır (Ivanow, 1953, 165; Mokri, 1967, 73-74). Mevcut versiyon, Peygamber’in miracı sırasında, melek Cebrail’in rehberliğinde, Kırkların cemlerini tuttukları zümrüt bir kubbeye vardığını aktarır. İlk başta içeri girmesine izin verilmez, ardından Cebrail onu Kırklarla tanıştır ve *Çeheltan* (Kırklar) çemberindeki yerini almaya davet edilir. Ritüel, içmek için bir kâse su⁷ getirildiği ana geldiğinde

5 Kutsal tarih boyunca farklı kişiliklerde tecelli eden yedi baş melek (*haftan*) vardır. En çok hürmet edilenler Davud, Bünyamin, Yâdegâr ve Khâtun Razbâr’dır. “*Haftanların*” ve “teofanilerin” farklı reenkarnasyonları hakkında bkz. V. Minorsky, “Ahl-i Hakk”, *Encyclopedia of Islam*, 1, 1960, s. 260-263. *Haftanların* yani bu tecelli mekanizmasını simgeleyen meleklerin her birinin belirli özellikleri vardır. Cebrail genellikle dinin veya doktrin kurucusudur. İbrahim, Elyas, İsa, İmam Cafer Sadık, İmam Mehdi, ‘Attar Neyshapuri’de tecelli etmiştir. Rafa’el’in yardım ve şefaât işlevi vardır ve Hızır’da, Kanber’de ve İmam Rıza’da tecelli etmiştir. Yağıç ise şehitleri sembolize eder ve Habil’in, Esmâ’il’in, Yahya’nın, İmam Hüseyin’in ve Yâdegâr’ın (15. yy.) tecellisini mümkün kılmıştır. Hurul’ayn’ın da bir ferahlama ve şefaât işlevi vardır; Meryem, Fateme ve Khâtun Razbâr’da (Sultan Sahak’ın annesi) vücut bulmuştur.

6 Ancak kronoloji, Sultan Sahak’ı Hacı Bektaş’tan yaklaşık iki yüzyıl sonraya yerleştirir.

7 *Hedmet* ritüelinin aşamalarından biri de her katılımcının bir yudum aldığı bir bardak su (ve sadece su) içerir.

Peygamber cebinden bir tahıl-üzüm çıkarıp bardağa koyar. Herkes bu bardakta oluşan “şerbeti” içer ve bir sarhoşluk haline gelirler.⁸

Cem’de bu esnada 6/4’lük bir ritim üzerine söylenen ilahilerden biri de şudur:

“Çeltân çelâna çelâna
Şâh-şân mehmâna çelâna
Haqq-e şân dar dast-an çelâna”
“Kırklar kırk, kırk
Şah onlara davetli, kırk yaşındalar
Hakları ellerinde, kırk yaşındalar.”

Bu ilahiyi Ostad Elahi (1354, 406-407) şöyle tefsir eder:

“...Hakk’ın zatının nurunun tecellisi (celvesi) bu Kırklar meclisinde mevcuttu. Ehl-i Hakk’ın şimdiki meclislerinde de Hakk’ın zatı her zaman mevcuttur.”

Alıntılanan kelama göre cemdeki kırk birinci kişi, Kırkların her birinde “misafir olduğu/tecelli gösterdiği” (mihman) olduğu için bu hal tanrısal tecellinin kendisidir. Bu, Özbek Bahşilerinin Kırkları aşağıdaki şekilde çağırın şifalı bir şarkılarının nakaratında da öne sürülüyor:

“Çeltan yek tan emas mi?
Kırklar birtane değil mi?”

Maveraünnehir’in Müslüman Şamanizm’inde Kırklar Meclisi bu nedenle “kırk bir” kişi içerir ve bu şekilde tasavvur edilir (During-Khudoberdiev, 2010). Benzer şekilde, Ehl-i Hakk’ın *Daftar*’ından bir satır da onların binek simgesi ile bağlantısını çağırıyor:

“Har çel markabeşân wa qatarah wah
Pey dang-e nâgâ çe kheyr wa”
“Kırkların hepsinde ağızlıkl (yular) bir binek var
İyiliğin ani çağrısına hazır olmak için”

Kırk atlı görüntüsü, İmam Ali’nin Kırkların her zaman dünyada bulunan kutsal askerler olduğunu söyleyen bir hadisine dayanmaktadır. Biri öldüğünde yerine bir başkası geçer, dolayısıyla adları Abdal veya *ricâl al-ghayb*, “gaib erenleri”dir. Kırklar miti birçok mistik harekete ilham kaynağı olmuştur (Tortel, 2009, 352-355). Bunlar arasında, Ehl-i Hakk’a oldukça yakın olan İran Azerbaycan’ındaki “Kırklar” isimli Şii toplulukları da vardır (Sâ’edi, 1357).

4. Cem Atmosferi

Dualar, münacatlar ve ilahiler bütün dinî uygulamaların bir parçasıdır ve bu eserlerin müminler üzerindeki etkisi herkes tarafından bilinmektedir. Tasavvuf meclislerinde, nefes ritimleriyle iç (*hafi*) veya dış (*cehri*) zikir, sema veya benzer zikir temelli edimler farklı etkiler üretir. Ehl-i Hakkların belirli bir zikir kalıbı veya tekniği yoktur, bu eserlere katılımları nakaratları kelimhan (*kalâmkhwan*) ile dönüşümlü olarak söylemek ve ellerini çırpma ile sınırlıdır. Bazıları coşkuyla dans etmeye başlarsa, bu kişisel veya folklorik bir tercih olarak kabul edilir.

⁸ Bu hikâye aynı zamanda Ehl-i Hakk’ın ezoterik geleneğinin eskiliğini ve evrenselliğini hatırlatır. Bu, İslam’ın eski İran ve Turan irfanı ile bütünleşmesinin bir alegorisidir. Burada nübüvvet bir manevi devirdir. Bunu velayet (On İki İmamlar) ve ardından hakikat (teofaniler) devri izleyecektir. Kutsal metinlerde (*Daftar*) kırkların çeşitli isimleri vardır ve dünyanın her yerinden Sultan’a biat etmek için gelirler.

Cem töreninin duygusal etkisi, töreni yöneten kelamhanın kişisel karizmasının yanı sıra katılımcıların bağlılık, birlik ve töreni sahiplenmelerinin yoğunluğuna bağlıdır. Bazen böyle olumlu ortamlarda cemlerin çok sıcak (*germ*) ve güçlü olduğu söylenir ama bu her zaman bu şekilde oluşmaz, çünkü buradaki müritlerin çoğu “dervişlerden” oluşmayabilir. Her halükârda, şevk, vecd ve benzeri haller, cemin sonuçlarının bütünü olmayabilir. Psişik ve duygusal haller bazen çok yoğun olabilse de cem ve zikirin daha az belirgin etkileri de vardır. Müntesipler, cemhaneyi *mahall-e zohur-e zât* yeri olarak görüyorlarsa, bu tasavvur sadece şahsi hisler mertebesinde oluşmamakta, aynı zamanda cemhanenin bir takım somut özelliklerinden de kaynaklanmaktadır.

Bu özelliklerden biri de bu alanın ceme dahil olan kişiler için bir koruma sağlamasıdır. Bu esasa göre, Ehl-i Hakk askerlerinin mevzilendiği eski seferlerde, askerlerin bir kısmı zikir yapmak için cephe gerisinde kalmaktadır. Cephede bulunanlar, sembolik olarak korunabilmeleri için elbiselerinden birini cem çemberinde bırakmaktadırlar. Bazen de bu alanda şifa, derman gibi belli bir maksat için de katılanların himmetlerinin (*hemmat*) istenebildiği de vakidir.

Sayırsız tanık tarafından gözlemlenen en çarpıcı etkiyse, ateşin etkisizleştirilmesidir, bu durum da *ateşbâzi* yani “ateşle oynamayı” ve “ateş yemeyi” (*âteşkhori*) mümkün kılar.

Bu olgudan ve bu uygulamadan aşağıdaki birkaç nedenden dolayı nadiren bahsedilmiştir: -kutsal metinlerde bundan bahsedilmemesi⁹ -bu toplantılara yabancı gözlemcilerin nadiren kabul edilir -bu geleneğin sadece birkaç grupta bulunur olabilmeleridir.

Ancak müritler, bazen vurgulu bir ayrımla bu gelenekten bahseder ve bu olgunun, Kadiri veya Rûfai dervişlerin esas olarak dinleyicileri etkilemek için gerçekleştirdiği bazı uygulamaların ötesine geçtiğine işaret ederler.

Buradaki temel delil, cemde bu olgudan yola çıkarak örneklendiği gibi, yanıklara ve yaralanmalara karşı dayanıklı birkaç cesur müntesibin değil, tüm meclis alanının korunduğudur. Çünkü akkor köz aslında yanmaz; odun sobasından veya mangaldan çıkarılır, halının üzerine serilir, yanık kokusu bile vermeden uzun süre orada kalır. Birkaç derviş, ölçülü hareketlerle en büyük közleri parmaklarıyla alıp ağızlarına götürürken bu olay sadece mangallar ve yanan kömürlerle aydınlatılan yarı aydınlık sahnede sakince gelişir. Parlayan kömürler yanaklardan ve burun deliklerinden ışık verir, sonra parıltılarını kaybettiklerinde bu malzemeler yenileri ile yer değiştirir. Bütün bunlar herhangi bir malzeme hazırlığı olmadan, gösterişsiz ve neredeyse doğal bir şekilde gerçekleşir. Ayrıca bu zikir mahrem bir yerde, karanlıkta, dışarıdan şahitler olmaksızın yapılır ve üstelik “ateşle oynayanlara” kimse aldırış etmez (During, 1989, 350-353).

Bu davranışın Ateş Tapınağı’ndaki Zerdüş Magi’nin (Kâhin) mirası olması muhtemeldir. Sasani kralı Peroz’un bir dua sırasında,

“Ateşe doğru döndü ve ellerini ve kollarını alevin etrafına koydu ve bir arkadaşının onu selamladığında yaptığı gibi üç kez göğsüne bastırıldı. Alev sakalına değdi ama sakalı yanmadı” (Widengren, 1968, 349).

9 Büyük bir ateşe giren ve orada kalıp yanık izi bile olmadan çıkan iki aziz Han Ataş ve Seyyid Muhammed’in mucizevi bir gösterimi istisna olarak görülebilir. Bu anekdotlar, büyük bir orman yangınından sağ salım çıkan Zerdüş’ün bir mucizesini yeniden canlandırmaktadır: “Sonra o, kutsallığın kendisinde o noktada tecelli ettiği için bu yerde kurbanlar sunmayı emretti” (Widengren, 1968, 265). Dikkat edin bu formül “*mahall-e zohur-e zât*” kavramıyla eşdeğer bir biçimde tam olarak ceme karşılık gelmektedir.

Fırına atılan üç genç hakkında İncil’de de (Daniel, III) bu ayrıntıdan bahsedilir:

“Ateşin onların vücutlarına gücü yetmedi, saçlarındaki tüyler yanmamıştı, ceketleri yıpranmamış, üzerlerine ateş kokusu sinmemişti.”

5. İlahiler, Müzik ve Tanbur

Önemli bir nokta, bu eski hikâyelerden farklı olarak, Ehl-i Hakk inancı söz konusu olduğunda, bu olgunun ancak musikiyle tamamlanmasıdır.¹⁰ El çırpmalarıyla belirlenen ilahiler ve ritimler, tüm katılımcıları saran ve onları büyük bir enerjiyle dolu tek bir vücut haline getiren bir ses kütlesi yaratır.

Seans, kelimhanın aritmik bir melodiyi, Kürtçe veya Farsça tasavvufi dizeler veya *Kelam*’dan alıntılarla söylediği bir meditasyon aşamasıyla başlar. Çoğu zaman seans boyunca tanbur da kendisine eşlik eder. Tanbura bir kemeçe de katılabilir. Söylenen sözler tövbeyi teşvik eder veya ilahi aşkı çağırıştırır; iç çekişlere ve kısa nidalara (*haqq, hu, Ali, ya Mowlâ, ya Sultan...*¹¹), ve hatta gözyaşlarına neden olur.

Bu girişten sonra zikir başlar. Bu kısım koro ve kelimhanın dönüşümlü bir soru-cevap içinde girdikleri (*sarband* veya zikir) uzun ritmik nakaratlardan oluşur. Bu “soru-cevaptan” koronun söylediği sözler değişmezken, kelimhanın söylediği sözler değişkendir. Bunlar kelamın parçaları veya değişken uzunluktaki türevleridir. *Sarband* seçimi yani sözler kelimhanın sezgisine bırakılmıştır. Bir süre sonra başka bir *sarbanda* ve farklı bir melodiye geçilir. Yavaşlamalar mümkün olsa da ilerleme genellikle yavaş bir tempodan hızlı bir tempoya geçer. Atmosfer ısındığında zikir gittikçe hızlanır. Zikrin sonu “*Huuu avval o âkhar yâr!*” (Hu evvel o ve ahir yar!) kalıbının uzunca bir tekrarı ile başlar. Bitirici bir dua ve aradan sonra bazen yeniden zikre başlanır ve zikir bir saatten fazla sürer. Tanburi üstat ise bu esnada Ehl-i Hakk repertuarından saz eserleri çalabilir veya ilgili makamlarda doğaçlamalar yapabilir.

İlahilerin nakaratları Kürtçe Caf lehçesi veya Gurani dilindeki kutsal metinlerden alınmıştır.¹² Bu metinler, *Kelam-e saranjâm* veya *Daftar-e Perdivari* veya *Kelam-e Khazâne* adlı bir kodekte bir araya getirilir, dolayısıyla nakaratları belirtmek için kelam terimi kullanılır. Geçmişte “kelam” esas olarak sözlü bir biçimde aktarılırdı ve el yazmaları nadirdi ve bu yazmalar titizlikle korunuyordu. Bu yüzden Ehl-i Hakk geleneğine ait en eski el yazması sadece 18. yüzyıldan kalmaz ve İran’da bu konudaki yayınlar ancak 1970’lerden itibaren başlamıştır. Törende kullanılan dizeler yani *sarband* veya zikir sözleri, bazen bir dervişten ilham alır ve belirli bir gruba özgüdür. Töreni kim yönetirse, kelamın birçok pasajını ezbere bilir, dolayısıyla ona kelimhan unvanı verilir. Tanbur icracıları da ilahilere eşlik etmesini bilmelidir.

Tanbur, sembolizm yüklü kutsal bir çalgıdır, bu nedenle bazen çok sade çalınsa da cem için adeta vazgeçilmezdir. Çok geleneksel Ehl-i Hakklar arasında tek enstrüman tanburdur ve ritim sadece ellerin çırpılmasıyla belirlenir. Ataş-Begiler

¹⁰ Üstad Elahi, bu koşulları tanbur icrasıyla yarattığı benzer bir durumu anlatır (Elahi, 1358/1978, n 1896; During 2003, 68-70).

¹¹ İlahın Allah adıyla anılması nadirdir; onun yerine *Haqq, Hu, Khodâ* veya *Khâwandegâr* terimleri kullanılır.

¹² Ataş-Begî hanedanına dair Ehl-i Hakklar, Qoşçi Oğlu’na ve 24 kelimhanın (*bist o çahâr guyande*) Türkçe kelamına atıfta bulunur. Qoşçi Oğlu, Ehl-i Hakk kabilelerinden (*khânedân*) birinin kurucusu olan Şah İbrahim’in arkadaşıydı. Kanonik metinlerin ayrıntılı bir envanteri için çalışmamıza bkz. During, 1998.

tanbur yerine, bağlama ya da Türk tanburasına benzeyen uzun boyunlu çöğür (Azerbaycan sazı) de çalarlar.

Bazı gruplarda kemençe veya ney (*şemşal*) tanburla, def ise ritmik kelamla ilişkilendirilir. *Dozale/zammâre*, hatta *bâlâbân* (mey) da özellikle zikrin genellikle hızlı bir tempoda gerçekleşen son safhasında devreye girebilir. *Dozale sarbanda* değil, raks ezgileri (*çapi*, *halparka* vb.) çalarken uygun olabilirken zurna ise, açık havada yapılan toplantılarda kelam ezgilerini icra etmek için kullanılabilir.

Tanburun ritüeldeki seçkin yeri, Şah Khoşin tarafından (onuncu yüzyıl civarında) resmîleştirilmesine kadar uzanır. Meşhur bir kıssaya göre, Şah Khoşin “gaybe geçmeden”, gelecekteki bir tecellide yeniden ortaya çıkacağını bildiren bir işaret de vermiştir:

“Elindeki bu tanbur artık akort almayacak; o akort kabul ettiği gün ben kendimi belli edeceğim. ‘Akort almak’, belirli ruhsal uyumu yansıtan sesler çıkarabilmek anlamına gelir.” (Elahi, 1978/1730; Ivanov, 1953, 118).

Bir rivayete göre Şah Khoşin, sahabeler (*yârân*) tekrar “akort edildiğinde” yeni bir insan donu içinde döneceğini beyan etti. Bir Ehl-i Hakk kıssası ise onun Baba Nâwus’un şahsında döndüğünü bildiriyor. Üstat Elah ise öncelikle yol ehli kişilerin “kendini akort etmesinin” önemini işaret ediyor ve tanburun ruhla çalındığı zaman büyük azizlerin ruhlarıyla bağlantı kurmanın mümkün olabileceğini işaret ediyor. 19. yüzyılın başlarından bir Kürt şair de şöyle demiştir.¹³

“Tanbur icracılarının iki kategoriye ayrıldığını bilin: sıradan ve seçkin olanlar. İkisi de iyi çalar ama sıradan insan ancak fiziksel gücüyle çalar... Seçkin müzisyenler ise tanburu eliyle değil, yüreğiyle çalanlardır. Zira tanbur sesi sıradan bir ses değil, Hak dininin sultanının sesidir, Yedi Melek (*haftan*) ve ashabın sesidir.¹⁴ O, Sultan ile Yedilerin ilâhî sözlerinin musiki ilmi aracılığıyla tecellisidir.”

6. Tanbur Repertuarı

Büyük azizlerin çağrılması teması, onlara adanmış birçok *sarbanda* belirgin bir biçimde görülmektedir. Örneğin:

“*Yâr didegâni Benyâmin pîra*
Pîr Musî vazîr Dâwed dastgîra”
 “*Gözüm gibi sevgili dost, Bünyamin pîrdîr*
Pîr Musî vezîr, Davud rehberdir”

Aşağıdaki ilginç nakarat ise tanbur ile ana haftan arasında bağlantı kurmaktadır:

“*Yâr didegâni Benyâmin sâza*
Pîr Musî sima Dâwud âwâza”
 “*Gözüm gibi sevgili dost, Bünyamin sazdır*
Pîr Musî teldîr, Davud sestîr.”

13 Mustafa Dehqan tarafından bulunan Şeyh Hatam’ın (1814) yayınlanmamış Kürtçe el yazması.

14 *Haftan*’ın melek mertebesinin altında, *Haftawâna*’nın insan mertebesi vardır. Onlar da yedidir ve zaman zaman Abdülkadir Jilani, Mevlana Rumi veya Şahbaz Kalender gibi evliya ve sufilerin şahsiyetlerinde dönerler. Cemde tek tek çağrılmazlar. Bununla birlikte, ilahi öz tezahür ettiğinde, tebaasının bir şahı izlemesi gibi bir ruhlar hiyerarşisine eşlik ettikleri söylenir.

Kelâm-e Sarancâm'ın Guranice “mistik av”a ayrılmış bir bölümünde tanbur, bir “ağ”a, bir kemende benzetilir (Mokri, 1967; Kelam 49).¹⁵ Benyâmin bu sayede Kral Şahin’i ele geçirir, yani Soltân’ı insanlar arasında tecelli ettirmeyi başarır. Bunun için, Barz adı verilen dördüncü akoru üretmek için pes teli (Tarz makamında beşinci sıradaki ses) sıkarak tanburu yeniden akort eder. Bu akort, yeni bir *mazharullahın* gelişini simgeleyen yeni bir gerilim ve tonik sesi kullanarak üst perde bir geçiş üretir.

“*Pir Musi maramu:*

Dâm-ash wa tarz-a

Dâmyâr-e Benyâmin

Dâm-ash wa tarz-a

Neynâ tanan-ash na waraw barz-a

Shahbâz-esh gerdan khwâjâ-y Gudarza.”

“Pir Musi dedi ki:

Onun ağı Tarz’da akortlu.

Avcı Benyâmin’in Tarz’da akortlu bir ağı vardır.

Bu yerde Barz’ın akordunu ona eşledi

Kral Şahini (Şahbazı), Gudarz’ın Efendisi, ele geçirdi (Mokri, 1967; Kelam 49).”

Evliyalardan çağrılması ise ancak onların adını taşıyan makamlarla mümkündür. Meselâ *mazharollâh* olan Baba Celili, Baba Sarhang, Şah Khoşini, Baba Nâwusi, Kâkâ Redâ’i veya *Haftan* rütbesine sahip Şeyh Amiri, Abedini, Yâdegâri, Khâmûşî (During 1989, 350-353; Kâki, 2007, 141-169) gibi evliyalara ait özel ezgiler vardır.

Form açısından bu melodiler iki türe ayrılır:

- a- Doğu makamları gibi bir oktavda yedi notayı barındıran “düzenli” makamlar;
- b- İkinci türden “düzensiz” makamlar:

a- Düzenli makam örneği

Şeyh Amiri: do Ré mi^b fa sol^b la^b

Şekil 2: *Abedini* (on beşinci yüzyıl haftanı): Do ré^b mi^b fa^b sol^b la^b

- b- Kromatik dizileri içeren düzensiz makamlar, örneğin:

Şekil 3: *Kâkâ Redâ'i*: ré mi fa Sol la^b sib^b

Kâkâ Redâ'i: ré mi fa Sol la^b sib^b

Bu perdeler, genel Ortadoğu makamlarıyla keskin bir tezat oluşturmakta, garip ve gizemli görünmektedirler. Baba Sarhang veya Şah Khoşini gibi bir teofaninin (*mazharollâh*, şah) adını taşıyan makamların “düzenli” tipte olduğunu, azizlerin (*haftan* veya diğerleri) adını taşıyan makamların ise “düzensiz” veya eksik tipte olduğunu söylemek mümkündür.

¹⁵ Gudarz, rütbesi Haftavân olan İran antik çağının bir şahsiyetidir.

Bu makamlar, kelim ve *sarben*ler mukaddes sayılan bir kategori oluşturmaktadır. Takipçiler onları yolun dışındaki izleyiciler için veya konser koşullarında çalmaz veya söylemezler. Onları sadece müritlerine öğretirler.¹⁶

Eskiden tanbur icracıları iki ezgi kategorisi belirlerdi: *haqiqi/haqqâni* ve mecazi. Kelimenin tam anlamıyla hakiki, şiirlere (kelam) atıfta bulunduğu için “*goğru*”, “*otantik*” ve hatta “*mukaddes*” olarak bilinirdi. Mecazi ise, daha yüksek bir gerçeklikle ilgili olarak “*alegorik*”, hatta “*kutsalı sembolize eden*” anlamına gelir ve bir metne atıfta bulunmazdı. Günümüzde mecazi niteleyicisi, olası herhangi bir aşağılayıcı çağrışımı ortadan kaldıran (“*ruhsal*” veya “*ciddi*” bir anlamı ima edilen) ve “*toplantı*” anlamına gelen “*meclisi*” tabiri ile değiştirilmiştir. Mecazi tabiri ise daha çok tanburda hiç çalınmayan halk ezgilerini ifade etmektedir.

Sonuç Yerine Tanburun Yayılması ve Sırların Açığa Çıkması

Bununla birlikte, yirmi yıl veya daha uzun bir süredir tanburun, İran kültürünün sıradan bir enstrümanı olarak genellikle herhangi bir kutsal bağlamın dışında çalındığını da işaret etmek gerekir. Şu anda, muhtemelen elli yıl öncesine göre yirmi kat daha fazla tanbur icracısı (kadın ve erkek) bulunabilir. 20-30 yıldır tanbur, Ehl-i Hakk cemlerinden çıkmış, halk sahnelerinde veya CD’lerde yer almış, genellikle Ehl-i Hakk ve Kürt olmayanlar tarafından da icra edilmeye başlanmıştır. Halkın beğenisine sunulan ezgiler de “*meclisi*” türünden olabilir, ancak bu terim daha çok “*kutsalı sembolize etmek için*” düzenlenmiş besteler veya doğaçlamalar için kullanılır. Tanbur bazen Fars müzik topluluklarına da dahil edilir, ancak perdeleri 12 yarım tonla sınırlı olduğu için bu icralarda ancak mahur (ve yaklaşık Esfahan) perdesinde çalınabilir.

Gizlilik duygusu, tüm gnostik ve inisiyasyon dinlerinin temel bir ilkesidir. Ehl-i Hakk’ın kelim ve defтары; ilâhî ve makamları mukaddes saymış ve bunların gizli tutulmalarını istemişti. Zira “*tecelli*” (*dun â dun*, reenkarnasyon) doktrini ve hepsinden önemlisi *Mazharollah*, *Yediler* ve *Haftawân*’ın birbirini izleyen tecellileri, Sünni ve Şii Müslümanların hoşgörüsüzlüğünden korunması gereken sırlar olarak görülürdü.

Kırsal kesimde cemin kendisi genellikle gizli yerlerde yapılırdı. Bu şekilde ilahiler ve hatta tanbur makamları hiçbir yerde duyulmuyordu; ancak 1970’lerden itibaren birkaç yol ehli bazen halka açık konserlerde tanbur çaldı veya bu eserleri kaydetti. Ehl-i Hakk mezhebini çevreleyen gizemin bir başka nedeni de bazılarının kendilerini Yezidilere, bazılarının gayrimüslim olduğu söylenen başka gruplara, bazılarının ise Şiiliğe yakın olarak addetmeleri ve diğer bazı grupların da kendilerini mistik bir Şii kolu (yani sufilere yakın) olarak tanımlamalarıdır. Üstelik bu çeşitli pozisyonlar, siyasi iklime göre az ya da çok değişebilmekteydi.

Öte yandan tanbur, mürit birliğinin simgesi olarak Kürt kimliğinin tasdiki için de kullanılmaktaydı. *YouTube*’da 72 tane tanbur icracısını, bir tarafta erkekler, diğer tarafta kadınlar olmak üzere, tanbur eşliğinde Kürtçe sözlü ilahileri icra ederken görmek mümkündür. Bununla birlikte bu kişilerin, eski kelimaları değil, yeni dini ilahileri söylemeleri de dikkat çekicidir.

¹⁶ Tanbur için tüm makam hakkani veya mejlesi, dans ezgileri ve pek çok sarband ve kelim, Üstat Elahi tarafından 1955 ile 1972 yılları arasında, yakın öğrencileriyle birlikte özel cemlerde kaydedilmiştir. Ölümünden yirmi iki yıl sonra, 1996’dan 2022’ye kadar, bu kayıtlar kademeli olarak Fransa, İran ve ABD’de toplam on beş CD olarak yayınlanmıştır. Elahi’nin tanbur üzerine yaptığı yorumlar ve doğaçlamalar pek çok kişi tarafından, eşi benzeri olmayan bir sanatsal zirve olarak kabul edildi. Bkz. <https://ostadtanbur.com/>

Kaynaklar/References

- Afshâr, Cemil. *Divân-e Qoshchi-Oghli [Durretu'l-Asrar Ahl-i Hakk]*, Tehran: Kütübhone-i Bunyad Dairetü'l-Maarif-i İslam, 1343.
- During, Jean - Khudoberdiev, Sultonalı. *La Voix du Chamane: Étude Sur les Baxshi Tadjiks et Ouzbeks*. Paris: L'Harmattan, 2007.
- During, Jean. "A Critical Survey On Ahl-e Haqq Studies in Europe and Iran". *Religion, Cultural Identity, and Social Organization among Alevi in Ottoman and Modern Turkey*. Ed. T. Olsson vd. İstanbul: Swedish Research Institute, 105-125, 1998. https://www.academia.edu/5876662/Critical_survey_on_Ahle_Haqq_studies
- During, Jean. "Le Système Des Offrandes Dans La Tradition Ahl-e Haqq". *Syncretistic Religious Communities in the Near East*. Ed. K. Kehl Bodrogi vd. Leiden: Brill, 49-64, 1997. https://www.academia.edu/36479044/Le_systeme_des_offrandes_dans_la_tradition_ahl_e_haqq_pdf
- During, Jean. *Musique et Mystique Dans Les Traditions De l'Iran*. Paris: Peeters, 1989.
- During, Jean. *The Spirit of Sounds. The Unique Art of Ostad Elahi (1895-1974)*. Rosemont: Cornwall Books, 2003.
- Elahi, Nur 'Ali. *Âsâr ol-Haqq*. Tehran: Tahuri, 1357/1978.
- Elahi, Nur 'Ali. *Borhân ol-Haqq*. Tehran: Tahuri, 1354/1975.
- Hamze'ee, M. Reza. *The Yâresân, A Sociological, Historical and Religio-Historical Study of a Kurdish Community*. Berlin: K. Schwartz, 1990. <https://ostadtanbur.com/>
- Ivanow, W. *The Truth-Worshippers of Kurdistan; Ahl-i Haqq Texts Edited in the Original Persian and Analyzed by W. Ivanow*. Leiden: E. J. Brill, 1953.
- Jeyhunâbâdi, Hâj Ne'matollâh. *Haqq ol-Haqqâyeq (Shâhnâme-ye Haqiqat)*. Tehran: Hoseyni, 1363/1984.
- Kâki Heydar. "Maqâmhâye Tanbur-e Yâresân", *Mahoor Music Quarterly*. vol. 9, n. 35, 141-169, 2007.
- Karaca, İbrahim. "Ali İlahi değil Ehl-i Hak'ız; Ehl-i Hak Türklerinde Ali Kültü". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*. 105, 233-243, 2023. <https://doi.org/10.34189/hbv.105.010>
- Khâdemi, Abedin - Awrang, Murad. *Dowr-ye Cheltânân*, Tehran, 1357/1978.
- Minorsky, Viladimir. "Ahl-i Hak". *Encyclopédie de l'Islam*. Leiden: Brill, 260-263, 1960.
- Minorsky, Viladimir. "Notes sur la secte des Ahl-e Haqq", *Revue du Monde Musulman*, 1920, 20-97, 61-84; 1921, s. 204-302.
- Mokri, Mohammad. *Le Chasseur de Dieu et le Mythe du Roi-Aigle (Dawra-y Dâmyâri)*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1967.
- Sâ'edi, Gholâm - Hoseyn. *Ilkhchi*. Tehran: Amir Kabir, 1357/1978.
- Taşğın, Ahmet. "Ehl-i Hak ve Kelamlarında Hacı Bektaş", *Yedi İklim Çar Köşede Hacı Bektaş Velî*, Ed. Ahmet Taşğın vd. Leiden: Sota Yayınları, 91-121, 2022.
- Tortel, Christiane. *L'Ascète et le Bouffon. Qalandars, Vrais ou Faux Renonçants en Islam, ou l'Orient indianisé*. Arles: Actes Sud, 2009.
- van Bruinessen, Martin. "When Haji Bektash Still Bore the Name of Sultan Sahak. Notes on the Ahl-i Haqq of the Guran District". *Bektachiyya: Études Sur L'ordre Mystique Des Bektachis Et Les Groupes Relevant De Hadji Bektach*. Ed. Alexandre Popovic-Gilles Veinstein. İstanbul: Isis Editions, 117-138, 1995.
- Widengren Geo. *Les Religions de l'Iran*, Paris: Payot, 1968.
- Yeler, Abdülkadir. "Ehl-i Hak Mezhebi (Ali İlahiler): Khan, Saeed (1928). The Sect of Ahl-i Haqq, The Muslim World, Volume 17, s. 31-42". *Edeb Erkan*, Sayı 2, 95-104, 2022. <https://doi.org/10.59402/EE002202207>